Utklädningsbruk vid påsk i historisk belysning

Fredrik Skott 2013. *Påskkäringar. Från trolldomstro till barnupptåg.* Institutet för språk och folkminnen. Göteborg. 182 s.

Anmeldt av Anders Gustavsson,
Universitetet i Oslo

Folkloristen och kulturhistorikern Fredrik Skott är forskningsarkivarie vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg, förkortat DAG. Inom ramen för arkivets fokusområde ”Årets fester och livets högtider” har han specialstuderat folkliga utklädningsbruk och upptåg vid påsken från äldre tid och fram till nutid. Tonvikten ligger på kärnområdet i västra Sverige. Övergripande perspektiv är såväl kontinuitet eller stabilitet som förändringar över tid. Relationerna mellan folkliga trosföreställningar, sägner och rituella handlingar problematiseras, likaså vem det är som kontrollerar iscensättningen av de folkliga bruken. Hur påverkas dessa om trosföreställningar och sägenberättande förändras? En förstudie till den föreliggande boken utarbetade Skott inom forskningsprojektet ”Masks and Mumming in the Nordic Area” i början av 2000-talet.

Boken inleds med en beskrivning av de utklädningsupptåg som författaren själv varit med om som barn på 1970-talet i staden Säffle i Värmland. Dessa personliga erfarenheter har bidragit till bokens ämnesval. Denna inledning är intressant med tanke på att frågan om hur forskarens egna premisser påverkar forskningsprocessen är ett viktigt tema inom aktuella etnologiska och antropologiska diskussioner gällande autoetnografi.

Bokens huvudinnehåll finns i tre omfattande kapitel där en rik empiri varvas med analytiska resonemang. Därefter följer en sammanfattande diskussion. I en bilaga till slut presenteras utklädningsbruk vid påsken i Finland.

Materialet i boken består primärt av folkminnesuppteckningar i svenska arkiv, ett rikhaltigt reportagematerial från flera tidningar och foto och teckningar från ett antal museiarkiv. Därtill kommer i viss omfattning domboksmaterial från 1600- och 1700-talens häxprocesser.

Det första huvudkapitlet (s. 15–39) belyser äldre trolldomstro och hur den kom till uttryck vid trolldomsprocesser, i sägner och tidiga utklädningsbruk. Det var nästan enbart kvinnor som anklagades för att åka till Blåkulla och delta i en så kallad häxsabbat med djävulen. Dessa kvinnor kallades för häxor och påskkäringar. Barn var ofta vittnen vid rättegångarna. Även om trolldomsprocesserna hade upphört på 1800-talet levde folktron och sägnerna om Blåkullaresorna kvar. De återspeglas i folkminnesarkivens uppteckningar.

Det andra huvudkapitlet (s. 41–86) ägnas åt 1800-talets utklädda västsvenska påskkäringar. De betraktas av författaren som uttryck för en ungdomsrevolt mot vuxenvärlden men också som ett sätt att utöva social kontroll. De människor som stod utanför det normala sociala livet i den lokala miljön och var illa ansedda fick inte några besök eller påskbrev. Om de fick sådana kunde dessa innehålla förklenande versar. Ungdomarna kunde vidare välta deras vagnar som de ogillade eller kasta ned stenar i skorstenen. Det blev en form av social bestraffning och ungdomarna fick en tillfällig maktposition som de annars saknade.

För att undvika att bli igenkända var påskkäringarna målade i ansiktet eller bar ansiktsmasker. När män i vissa fall deltog kallades de för påskgubbar. Kvinnorna kunde kläda sig i manskläder och männen i kvinnokläder. Därmed avvek ungdomarna vid detta speciella tillfälle från eljest rå-

dande normer i samhället. Bakom masken hade ungdomarna större frihet. Avsikten var att de utklädda skulle skämta men också skrämma de besökta genom att ställa till olika ofog, så som att stryka tjära på fönstren. Mera oskyldiga upptåg var att pappershäxor tillverkades och klistrades på andra människors ryggar utan att dessa lade märke till det. Man ritade även påskbrev med färglagda teckningar av en häxa och en text. Som motiv står flygturen till Blåkulla i centrum. Dessa brev likaväl som påskdockor kastades in i husen anonymt. Då gällde det att den ansvarige inte skulle bli upptäckt. Flera påskbrev finns bevarade i olika museiarkiv och några av dem har återgivits i boken. De utklädda var även ute efter att få traktering. De som fick besök skulle försöka demaskera de utklädda och det ledde till stort nöje om försöket lyckades. Författaren menar att sägner utgjorde modeller för hur de utklädda agerade. Det var en icke-verbal kommunikation i form av handlingar som inspirerades av muntligt kommunicerade sägner. Påskbreven är ett bra exempel ty de refererar till samtida sägner som är dokumenterade i folkminnesarkiven.

Städerna avviker från landsbygden som författaren mest uppehåller sig vid. I städerna var det inte besöken i hemmen som stod i centrum. Utklädnadsupptågen skedde i stället i det offentliga rummet på ett lugnare sätt och utan skrämmande inslag. Vuxenvärlden stod för kontrollen i stället för ungdomarna.

Författaren argumenterar för att de skämtsamma utklädningsbruken är äldre än vad som varit uppfattningen inom äldre folkloristisk forskning. Han utgår därvid från uppfattningen att tron på häxor inte behöver utesluta att man kan skämta om dem. Han finner belägg för detta i domboksmaterial från 1700-talet som visserligen är magert jämfört med det rikhaltiga uppteckningsmaterialet i folkminnesarkiven från senare delen av 1800-talet. I dessa uppteckningar finns en del uppgifter om att utklädningsbruken inte var nyuppfunna utan hade förekommit länge. Dessa belägg pekar enligt författaren på att de studerade bruken åtminstone fanns under tidigt 1800-tal inom kärnområdet i landskapen Bohuslän, Dalsland och Värmland.

Det tredje huvudkapitlet (s. 87-140) inriktar sig på 1900- och 2000-talen. Traditionens spridning utanför det gamla kärnområdet och regionala variationer diskuteras. En klar förändring i sen tid består i att det inte längre är ungdomar utan barn, i första hand flickor, som klär ut sig. Då får föräldragenerationen en mycket större roll än tidigare som organisatör. Tanken på skrämsel försvinner helt. I stället kommer de utklädda att betecknas som ”söta” utan några otäcka inslag. Försöken att vara anonyma har försvunnit. Påskbrev som har en enklare och mer barnrelaterad form än tidigare, delas ut öppet och barnen får någon form av traktering som tack för besöket. En baksida av den nya traditionen kan bli att barnens besök i en del fall uppfattas som ett oönskat tiggeri. De flesta meddelare som svarat på upprop om de nya utklädningsbruken är dock klart positiva. Under 1900-talets första decennier spreds utklädnadstraditionen från västra Sverige till övriga svenska landskap. I det sammanhanget uppstod olika regionala variationer. I en del städer har det anordnats påskparader med utklädda barn av bägge könen och med föräldrar och andra vuxna som åskådare. Som belöning får barnen godsaker, korv eller hamburgare. Förskolorna har engagerats i dessa utklädningståg och gjort besök bl.a. på äldreboenden.

I den diskuterande sammanfattningen (s. 141–147) drar författaren samman trådarna från resonemangen i de tre huvudkapitlen. En viktig tanke som framförs är att utklädningsupptåg i äldre tid inspirerades av både folktro och sägner om häxor. En

nyhet i tolkningen jämfört med tidigare forskning är att dessa bruk kunde existera samtidigt som folktron levde kvar och sägnerna fortfarande berättades. Sägnerna utgjorde modeller för handlingarna. Mot denna bakgrund kan upptågen vara avsevärt äldre än vad som tidigare varit en folkloristisk uppfattning.

Det sista textavsnittet i boken är en bilaga (s. 149–159) som presenterar och diskuterar utklädningsbruk vid påsk i Finland. Det hade varit bättre om beläggen från Finland hade kommit före bokens slutdiskussion som ett eget kapitel. Då hade det finska materialet blivit integrerat och kunnat förmedla jämförande perspektiv till förhållandena i Sverige och inte som nu hamnat vid sidan om. Finland är intressant med tanke på att utklädningsbruk vid påsk där blivit vanliga till skillnad från Sveriges andra grannländer Danmark och Norge. Dessa bruk som även inkluderar påskbrevstraditioner har spridits till Finland från Sverige under tidigt 1900-tal eller ännu tidigare. De anammades först i finlandssvenska städer. Därefter skedde en spridning till omkringliggande landsbygd, alltså tvärtom mot förhållandet i Sverige. Först på 1970-talet började den finsktalande majoritetsbefolkningen införa liknande utklädningsbruk. Då skedde samtidigt en påverkan från östliga och ortodoxa påsktraditioner i Finland.

Författaren är väl beläst inom sitt forskningsfält både vad gäller nutiden och äldre tid. En omfattande litteraturlista vittnar om detta (s. 173–182). Styrkan i undersökningen är kopplingen mellan empirin och resonemangen i samband med tolkningarna. Det framgår tydligt när slutsatser kan beläggas i tillförlitlig empiri och när empirin är mer knapphändig längre tillbaka i tiden. Detta gäller speciellt domboksmaterialet från 1700-talet då det ännu inte fanns några folklivsuppteckningar att tillgå. Här befinner sig författaren på svagare is när han önskar undersöka de studerade utklädningsbrukens äldre historia. Läsaren blir dock klar över när författaren är övertygad om en tolkning eller när han på grund av materialbrist måste vara försiktig med sina slutsatser. Rimliga antaganden kan däremot framföras. Jag vill rekommendera denna bok både till en folkloristisk forskarkrets och en bredare allmänhet i Norden.